

Μου βγάλανε καιμένα οι Ίταλοί ένα νύχι και πρόσεξαν πώς μέσα στον πόνο μου χαμογελοῦσα, κι αυτό τους έκανε πιο βάνουσους. Πραγματικά, εκείνη τήν ώρα ήρθε και κάθισε ο «άλλος» απέναντί μου και είπε: «Τί θέλουμε εμείς δώ; Δεν είναι σοβαρή αυτή ή κατάσταση». Ύπῆρχε εντούτοις ένα κέρδος. Γνώριζα καλύτερα τον άνθρωπο. Τους κοίταζα γύρω μου, εξεταστικά και με άπορία, τον ανακριτή, τον μεταφραστή απ' τήν Πάτρα, τους τρεις πού με κρατούσαν από πίσω και τους δυό πού από μπροστά πάλευαν με τό νύχι μου. Ήταν άκατανόητο. Σέ τέλεια αντίθεση με όσα είχαμε διδαχτεί για τον άνθρωπο, πού μάλιστα πλάστηκε κατ' εικόνα και όμοίωση του Θεού... Αυτή τήν απόσταση από τον έαυτό μου θά τήν είχα πάντα. Και με τους Γερμανούς, τους έθνικόφρονες, τους χουντικούς. Ποιά ήταν λοιπόν ή πατρίδα μου; Ποῦ ήταν ή πατρίδα μου; Σίγουρα, αν δεν είχαμε πόλεμο και Κατοχή, ή έξωτερική όψη τής ζωής μου θά ήταν διαφορετική. Γιατί ή βία, πού τήν ένιωθα, μά δεν τήν έβλεπα μέσα στις καθημερινές μας σχέσεις, βγήκε ξετσιπίωτα κυρίαρχη στους δρόμους. Βία ήταν βέβαια και οι βρόμικοι μαχαλάδες, οι ζητιάνοι, οι δουλές, οι νομάρχες, οι στρατηγοί, τά παιδιά στό σχολείο με τίς ψείρες, τά χωριά με τά λυχνάρια. Βία τά άδέσποτα σκυλιά και τά πουλάκια στά δέντρα τήν άνοιξη κι οι ζόβερρες πλάι τους. Βία τά πιάνια στά καλά σπίτια στην πόλη, πού σκουριάζουν. Όμως ή βία του πολέμου και τής Κατοχής ήταν ή μαμά-βία κι όλα τά άλλα παιδάκια της. Μόνο ο μαυραγορίτης, δικαιωματικά, έπαιρνε θέση πλάι στον ξένο βασιανιστή. Ήταν για μένα μιá βιολογική αποκάλυψη ή αντίδρασή μου στην βία. Πάντα τήν είχα. Από μικρός. Όμως, τώρα, μόλις άναψαν αντανακλαστικά μέσα μου τά κόκκινα φωτάκια, οι συνέπειες ήταν διαφορετικές, γιατί ο βιαστής ήταν ξένος και δεν έκανε διακρίσεις σε μεγάλους ή μικρούς. Όποιος έμπαινε στό δρόμο του έπρεπε νά τσακιστεί. Και μένα ή ανεξέλεγκτη αντίδραση στην βία με όδήγησε –άκόμα έως σήμερα– μέσα στό στόμα της, ανεξάρτητα από πού έκπορεύεται.

Έτσι, τά γεγονότα πού σ'ας αφηγήθηκα και όσα θά σ'ας αφηγηθώ τά έζησα σαν ένας ξένος, ένας τρίτος, ένας παρατηρητής, πού είχε τό θλιβερό πρόνομιο νά μάθει πάνω στό πετσί του τή μοίρα του ανθρώπου. Και ή έξωτερική όψη τής ζωής μου άκολούθησε τό δρόμο πού άκολούθησε. Όμως, ή έσωτερική πλευρά του έαυτού μου θά άκολουθοῦσε τον ίδιο δρόμο, είτε είχαμε πόλεμο και κατοχή είτε όχι. Γιατί τό παιχνίδι είχε παιχτεί στά

πρώτα δεκαπέντε χρόνια τῆς ζωῆς μου. Εἶχα γνωρίσει τόν κόσμο καί εἶχα ἀποστρέψει τό πρόσωπό μου. Δέν βρῆκα τόν Θεό. Δέν βρῆκα τόν Ἄνθρωπο. Ὅμως τά ἔνστικτά μου μέ καλοῦσαν νά ζήσω.

Καί τότε πιάστηκα ἀπό τή Μουσική. Ὅμως, ποιὰ μουσική; Τήν ἀρμονία, πού ἦταν μιά ξένη κατάκτηση, ἕνα ξένο δῶρο ἀπό μέρους κάποιων μεγάλων μουσικῶν, πού εἶχαν ζήσει σέ χῶρες μακρινές, ὑγρές, μέ παραμυθένια σπίτια, ζεστά δωμάτια γεμάτα μουσικά ὄργανα καί πρόσωπα ζωηρά καί ἐξυπνα, ἱκανά νά λάβουν τό μήνυμα καί νά τό ἐκτιμήσουν. Νομίζω ὅτι ἡ ἐπιλογή τῆς συμφωνικῆς (κλασικῆς) μουσικῆς ἐκείνη τήν ἐποχή –στό μέσον τῆς πολιτιστικῆς ἐρημιᾶς τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας– ἦταν μιά αὐθόρμητη ἐνέργεια πού περιέκλειε τό στοιχεῖο τῆς ἄρνησης στήν ἐλληνική πραγματικότητα, μέ τό ἀποκρουστικό της γιά μένα πρόσωπο. Οὔτε λαϊκά οὔτε δημοτικά οὔτε ἐλαφρά: κλασικά. Ποῦ; Στόν Πύργο τοῦ 1939 καί στήν Τρίπολη τοῦ 1940!

Σ' αὐτή τή γραμμῆ τῆς ἀποστασιοποίησης θά ἔμενα σταθερός ἕως τά 1960, παρ' ὅτι στήν ἐξωτερική μου ζωή θά ζοῦσα, ὅσο λίγοι Ἕλληνες, τά γεγονότα μέσα στήν καρδιά τῶν γεγονότων, μοιράζοντας τό ψωμί καί τήν ἀγωνία μου μέ ὅ,τι πιό πολύ μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ Λαός. Ἐχοντας στή μιά τσέπη τόν Καβάφη καί στήν ἄλλη τόν Μπράμς, θά μοιραζόμουνα παρανομίες, μάχες, φυλακές καί ἐξορίες, μέ τόν μικροπωλητή, τόν ὑδραυλικό, τόν σκαφτιά, τόν ψαρά, πού δέν εἶχαν φανταστεῖ τήν ὑπαρξή τους. Ζωή παρανοϊκή. Σίγουρα. Βρῆκα ὅμως δύο δασκάλους. Δυό Ἕλληνες. Τά μεγαλύτερα μυαλά, γιά νά μέ ὀδηγήσουν: τόν Κωστή Παλαμᾶ καί τόν Διονύσιο Σολωμό. Ἐσπευσε ἡ ἐπίσημη Ἑλλάδα νά τοὺς ἀνακηρύξει «ἐθνικούς» ποιητές. Ἡξερε τάχα ποιοί ἦταν στ' ἀλήθεια; Διάβασα, ὅπως ἔπρεπε, στόν καιρό μου τόν Νίτσε. Ἰδιαιτέρα τή *Γέννηση τῆς τραγωδίας*, πού μέ δίδαξε πολλά. Ὅμως, αὐτό πού χοντρικά καί εὐκολα οἱ πιό πολλοί ἀποκαλοῦν («νιτσεϊκό») πνεῦμα ἐγώ τό βρῆκα πρώτα στόν ἑαυτό μου –πού εἶχε ἀνάγκη νά αὐτοῦμνηθεῖ γιά νά ἐπιζήσει– καί στή συνέχεια τό διδάχτηκα ἀπό τόν Παλαμᾶ: «Μέσα στοὺς ξεχωριστοὺς ὁ ξεχωριστός ἐγώ εἶμαι. Μέσ στῆς φυλακῆς τοὺς διαλεχτοὺς εἶμαι ὁ διαλεχτός ἐγώ τοῦ φυλακιστῆ (...). Μόνος καί ψηλά. Χαμήλωσε καί λαός μέ τό λαό γίνε. Νά κι οἱ ἀνθοί (...) οἱ εὐκολοθέριστοι στ' ἄγριο τ' ἄλογό σου ἐμπρός οἱ ξεψυχιστοὶ στέφανα τοῦ γάμου σου ἄς γενοῦν μέ τήν ἄσκημη Ζωή μέ ὅλων τῆ ζωῆ (...). Καί εἶναι τ' ἄστρο ἢ σκλάβα κι ἡ ἄσκημη κι ἡ γυναίκα σου ἢ Ζωή, καί ὅλων ἢ ζωή. Ξένε, καί μαζί μ' αὐτή ξανά καβαλλάρης ν' ἀνεβεῖς, τ' ἄσπρο σου ἄτι ἐσύ,

ν' αστραποδιαβαίνεις και λαός τό κατόπι σου Ώσαννά νά σκορπάει βοή (Τρισωιμέ και τρισαλλοί...)» (1899).

Υπογράμμισα δύο φράσεις κλειδιά και μιά λέξη, Ξένη. Τό απόσπασμα αυτό είναι από τό ποίημα «Τό πρώτο σχεδιάσμα των άλυσίδων» του Κωστή Παλαμαῶ. Τό ἄλλα από τόν Βαλαωρίτη στόν Παλαμαῶ πραγματοποιήθηκε χάρη σ' ἓναν έντυπωσιακό τόμο, δεμένο μέ χρώματα μπλέ και γαλάζιο και χρυσά γράμματα στη ράχη, Δειλοί και σκληροί στίχοι. Πρόκειται για μιά ἔκδοση που ἔγινε στά 1928, από τήν «The Neohellenic Mercury Publishing Company» του Σιαχού. Στόν πρόλόγό του ὁ ποιητής γράφει πώς στόν «τόμο τουτο, ὑστερότερο, ὅμως ὄχι τελειότερο πόσω ἀδελφιδῶν του, στό διάστημα σαράντα χρόνων ἀδιάκοπης παραγωγῆς ἔμπνευσμένης από τήν λατρεία του Στίχου που εἶναι ὁ ἀνθρώπινος λόγος “ἐν τάξει και μεγέθει” και που εἶναι στό μικροσκοπικό τό ρυθμικό περπάτημα τό σύμβολο του ρυθμοῦ που κυβερνά τό Σύμπαν...». Ἡ σκέψη αὐτή, διατυπωμένη μέ μαεστρική πυκνότητα, κάπου ἤρθε νά ξεμπερδέψει ἢ νά μπερδέψει περισσότερο τό κουβάρι μέ κεινες τίς ἀπόψεις-ἐνοράσεις για Κόσμο και για Μικρόκοσμο και για τήν Ἄρμονία του Σύμπαντος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ βοήθησε νά βρω τό δόγμα μέ τό ὁποῖο θά γαλήνευε ἢ ψυχῆ μου από τήν τόση ἀσχήμια τῆς ζωῆς και νά τακτοποιήσω τή θέση μου σάν ξένος που ἤμουν. Θά παραθέσω και μερικά ἄλλα ἀποσπάσματα από τό βιβλίο αὐτό. Πρέπει ὅμως νά πῶ ὅτι τό εἶχα διαβάσει τόσο πολλές φορές, ὥστε και σήμερα (Σεπτέμβρης του 1985) που τό ἀνακάλυψα στόν Γαλατά τῆς Κρήτης τό θυμᾶμαι ἀκόμα σχεδόν ἀπέξω. Θέλω νά πῶ ὅτι ὁ Παλαμαῶς μέ τούς Δειλούς και σκληρούς του στίχους μέ ἐνέπνευσε, μου ἀποκάλυψε, μέ δίδαξε και μέ ὁδήγησε. Θά γράψω, ἐπίσης, ἐδῶ τή μουσική τῶν ποιημάτων που μελοποίησα και που ἦταν οἱ πρώτες σοβαρές ἐπιτυχίες μου στό μικρό μου ἀκροατήριο. Μέσα από τή φιλοσοφική σκέψη του Παλαμαῶ ὁδηγήθηκα στη σύνθεση τῶν δύο πρώτων μου ὁρατόριων, τόν Ὕμνο στό Θεό και τή Συμφωνία ἀρ. 1.

Θ' ἀρχίσω τίς ἀναλύσεις τῶν συμφωνικῶν μου ἔργων μέ τό ἔργο αὐτό, παρ' ὅτι, ὅπως εἶπα, δέν παίχτηκε ἀκόμα. Κυρίως για νά ἀναφερθῶ στην ποίησή του, που νομίζω ὅτι ζωγραφίζει καλύτερα από κάθε ἄλλη προσπάθεια τήν ψυχολογική-φιλοσοφική και τελικά ἀνθρώπινη πορεία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ὁ Παλαμαῶς πίστευε ὅτι ὁ ρυθμός στην ποίηση –τό ρυθμικό περπάτημα– συμβολίζει τό ρυθμό που κυβερνά τό Σύμπαν. Ἐγώ, ὡς μουσικός, θά πρόσθετα και τήν Ἄρμονία. Δέν θέλει πολλή φιλοσοφία νά

συμφωνήσει ό όποιοσδήποτε ύψωσε τό βλέμμα του στόν έναστρο ούρανό και είδε τή ρυθμική άρμονία πού καθορίζει τήν κίνηση τών άστρων. Ποιός είναι όμως ό Νόμος πού τά καθορίζει όλ' αυτά; 'Η 'Αρχή και τό Τέλος, πού λένε οί προφήτες, ό Συμπαντικός Νόος; 'Ο Θεός; Πίστευα τότε ότι ή Τέχνη, κυρίως, είναι ή μόνη δύναμη πού μπορεί νά δημιουργήσει μέσα μας τό μικρόκοσμο, σέ πλήρη αντιστοιχία μέ τόν Κόσμο. Νά μεταφέρει τό Νόμο, πού καθορίζει τήν 'Αρμονία του Σύμπαντος, μέσα μας. Νά μάς κάνει τόν καθένα μας μικροσκοπικά ήλιακά, και γενικά άστρικά, συστήματα. "Όστε, ό καθένας από μάς νά (κουρδιστεί) σύμφωνα μέ τό Διάστημα πού μάς περιβάλλει. Νά έναρμονιστεί ή έσωτερική μας άρμονία μέ τήν Παγκόσμια. Και νά γίνουμε έτσι μόρια ζωντανά τής μίας και μόνης 'Αρμονίας. Αυτή ή τελείωσή μας αντιστοιχοϋσε, για μένα, μέ τόν ύπέρτατο σκοπό τής ζωής. Είδεμή, είμαστε φρόκαλα πού κινούνται τεϊδε κακεϊσε μέσα στους άνέμους τής ζωής, ώσότου μεταβληθοϋμε σέ σκόνη. 'Η Τέχνη, μέ τούς άρμονικούς νόμους πού τή δημιουργοϋν, μπαίνοντας μπροστά στό νοϋ και στην ψυχή του άνθρώπου, κάνει νά κινούνται (νοϋς και ψυχή) κατ' εικόνα και όμοίωσή της. Δηλαδή, μεταφέρει τό Νόμο πού τή δημιουργεί (ή Τέχνη) μέσα στόν 'Ανθρωπο. "Όμως αυτός ό Νόμος δέν είναι άλλος από τό Νόμο του Σύμπαντος, τής 'Ολικής Δημιουργίας. 'Οπότε, ό μυημένος συνταυτίζεται μέ τήν Παγκόσμια 'Αρμονία. Ζεϊ!

'Ο μαρξισμός ήρθε σέ μιά κρίσιμη έποχή για μένα, γιατί έπρεπε νά λύσω, μέσα στή σκέψη μου, τή θέση του (άλλου). 'Ο άλλος ήταν ως τότε ό άρνητικός, ό έχθρικός, ό κακός. "Όμως, γιατί; Σέ πολύ μεγάλες γραμμές, υποδέχτηκα και ένστερνίστηκα αυτή τή νέα για μένα κοινωνική θεωρία και γενικότερα φιλοσοφία, σάν ένα όπλο, ώστε ή ζητούμενη 'Αρμονία νά έπιτευχθεί και σέ κοινωνικό επίπεδο. 'Ο μαρξισμός, πίστεψα, είναι ή θεωρία πού έναρμονίζει τίς σχέσεις μεταξύ τών ανθρώπων. Φυσικά, για νά φτάσει σ' αυτό τό επίπεδο, πίστευα και πιστεύω ότι θά πρέπει νά λυθοϋν μιά σειρά σοβαρά προβλήματα, πού έμποδίζουν τόν άνθρωπο νά αναπτύξει τήν προσωπικότητά του σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά είναι ίκανός νά έναρμονίζει τίς όποιες δραστηριότητές του μέσα στό κοινωνικό σύνολο. Δέχτηκα στόν καιρό τής Κατοχής τήν παράνομη όργάνωση, γιατί δέν υπήρχε άλλη λύση. "Όμως, από τότε άκόμα αντιμετώπιζα μέ μεγάλο σκεπτικισμό τά «στεγανά», γιατί όχι μιά, αλλά πολλές φορές διαπίστωσα ότι συχνά χρησίμευαν για νά καλύψουν τή μετριότητα και γενικά τήν έλλειψη άξίας. Φοβόμουν ότι ή νέα δομή, ή κομματική, παρ' ότι, όπως είπα, για κείνους τούς καιρούς

ήταν υποχρεωτική, έγκρυβε στό βάθος μιά τάση άναπαραγωγής τής κυρίαρχης δομής, τής κυρίαρχης τάξης... Μοῦ ήταν, όπως καταλαβαίνετε, ιδιαιτέρως όδυνηρό και γελοίο νά ξαναζώ τόν κ. Νομάρχη, τόν κ. Διοικητή Χωροφυλακής και τόν κ. Χωροφύλακα σέ προσοδευτική τώρα μεταμφίεση, ειδικά έγώ, πού είχα ζήσει όλες αυτές τίς καταστάσεις μέσα από τήν Έξουσία. "Ωστε ή άρνησή τους από τήν πλευρά μου είχε ένα στοιχείο επιπλέον έγκυρότητας και αναγκαιότητας. Δέν μοῦ έλειπαν αυτές οί σχέσεις, ώστε νά τίς δώ νά αναπαράγονται σέ έπαναστατική (δῆθεν) καρικατούρα. 'Η λέξη «δῆθεν» δείχνει ότι δέν γίνεται επανάσταση δίχως τό γκρέμισμα τών «δομῶν» και, ακόμα χειρότερα, όταν διαιωνίζονται μέ («επαναστατική») μεταμφίεση – όπου και όποτε... Καί όταν δέν γίνεται επανάσταση, τότε δέν μπορεί νά υπάρξει και κοινωνική 'Αρμονία.

Δέν είδα τότε τήν Τέχνη σάν ένα από τά μέσα για τήν, άς τήν αποκαλέσουμε, «κοινωνική έναρμόνιση». "Όπως τό προσπάθησα, λ.χ., στή δεκαετία τοῦ '60, έπιστρατεύοντας στό λαϊκό τραγούδι τόν έντεχνο λόγο – τή λόγια ποίηση, και μέ τίς διάφορες μορφές πού έδωσα στό τραγούδι, όπως τόν κύκλο α, β, και γ βαθμοῦ, τό λαϊκό όρατόριο και τή μετασυμφωνική μουσική. Υπήρξε τότε μιά «έναρμονισμένη συμμετοχή» μαζῶν, γεγονός πού μέ όδήγησε στή σκέψη μήπως αυτό τό φαινόμενο τό δημιουργούσε ή έντεχνη λαϊκή μουσική, όποτε βρισκόμαστε στήν αποκάλυψη μιᾶς «τέχνης για τίς μάζες». Μιά ομαδική («απογείωση») από τήν πεζή καθημερινότητα πρὸς τήν περιοχή τής όνειρικής πραγματικότητας, μέ τή συνεργασία και τοῦ μαξιμοῦ, δηλαδή μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικής πολιτικής δράσης, μέ στόχο τήν απολύτρωση τοῦ άτομου, μέσα στό πλαίσιο τής άπελευθέρωσης τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Μέ τά δυό αυτά στοιχεία –προσωπική απολύτρωση, κοινωνική άπελευθέρωση– πίστευα ότι πᾶμε πιό γρήγορα και πιό ουσιαστικά πρὸς τήν κατάκτηση τής έναρμόνισης τών μελῶν μιᾶς δοσμένης κοινωνίας και έπομένως πρὸς τήν κοινωνική 'Αρμονία. 'Η πεποίθηση αυτή, έν πάση περιπτώσει αυτή ή προσδοκία, μέ όδήγησε τότε στήν προσπάθεια νά ανακαλύψω και νά βοηθήσω μέ όλα τά μέσα νέους συνθέτες, ποιητές, μουσικούς, τραγουδιστές, ώστε νά δημιουργηθεῖ ένα («ίνημα») ικανό νά ανταποκριθεῖ στους στόχους πού πίστευα ότι μπορούσαν νά επιτευχθοῦν και πού στήν πολιτική διάλεχτο μπορούμε νά τούς περιγράψουμε σάν συνδυασμό τής πολιτικής μέ τήν πολιτιστική επανάσταση.

Σήμερα, δέν μπορῶ νά αξιολογήσω μέ ακρίβεια τά άποτελέσματα απ' αυτή τήν προσπάθεια. Κι αυτό, γιατί χτυπήθηκε από όλες τίς πλευρές

– τή χούντα, τά συντηρητικά, τά προοδευτικά, τά άριστερά και τά λεγόμενα έπαναστατικά κόμματα στή χώρα μας. Δέν χτυπήθηκε τό κίνημα αυτό καθαυτό. Ό στόχος ήμουν έγώ. Έμένα ήθελαν νά κατεδαφίσουν και, έπομένως, όταν θέλεις νά χτυπήσεις τόν Άνταϊο, χτυπάς τή Γή, γιά νά μήν μπορεϊ νά πατήσει και νά πάρει δύναμη. Έτσι, όλοι άνεξαρτέτως οί παράγοντες τής δεκαετίας του '70 και μετά, κομματικοί-κοινωνικοί-δημοσιογραφικοί, καλλιτεχνικοί, έξουσιαστικοί, χτύπησαν μέχρι τελικής έξοντώσεως τό κίνημα αυτό και φυσικά τά κατάφεραν, άφου χτυπούσαν όλοι μαζί νά τό παραμορφώσουν, νά τό ύποβαθμίσουν, νά τό παραποιήσουν, μέ άποτέλεσμα νά ξαναγυρίζουν στήν παλιά καλή έποχή πού τό έλληνικό τραγούδι χρησημέυε στή διασκέδαση, τήν εκτόνωση και συχνά στόν αυτοεξευτελισμό του «καλλιτεχνικού» καταναλωτή.

Μετά από όλα αυτά –ίσως και σάν ζωτικό στοιχείο επιβίωσης μέσα σ' αυτή τήν καινούργια μου αυτοεξορία-αυτοφυλάκιση, άφου οί «άλλοι» έκαναν ό,τι τούς περνούσε από τό χέρι γιά νά μέ διώξουν– ξαναγυρίζω στήν άποψη εκείνης τής έποχής πού περιγράφω τώρα. "Ότι δηλαδή ή «λύτρωση» μέ τήν Τέχνη και ή κατάκτηση τής έσωτερικής Άρμονίας, μέ τή βοήθειά της, άποτελει μιá μοναχική πράξη, μιá εξατομικευμένη ενέργεια. Φοβᾶμαι ότι μονάχοι μας θά κατακτήσουμε, ένας ένας, τήν Άρμονία, όπως μονάχοι μας πᾶμε στό θάνατο και όπως μονάχοι μας αντιμετωπίζουμε τά κορυφαία υπαρξιακά διλήμματα και τίς σκληρές δοκιμασίες πού βάζει μπροστά μας ή ζωή και κυρίως οί «άλλοι». Που νά φανταστῶ ότι ό πρόλογος πού έγραψε ό Παλαμαᾶς, στά 1907, γιά τό Δωδεκάλογο του Γύφτου θά γινόταν τόσο επίκαιρος –και γιά μένα– ύστερα από έναν σχεδόν αιώνα: «Γνώμες, καρδιές, όσοι "Έλληνες, ακούστε με κι έμένα: μᾶς ήσαν χρόνια δίσεχτα, στενά, καταραμένα. Έργα δέν έχω, τίποτε πού αξίζει νά σας φέρω – κρύος, άπραγος, δέν ξέρω παρά νά τραγουδῶ (...) Γνώμες, καρδιές, όσοι "Έλληνες, ρυθμός ούρανοδρόμος ήλιος άπαραστράτιστος γιά τά "Έθνη κάποιος Νόμος θά ύπάρχει. Και καλότυχος γύρω ό λαός πλανήτης του Νόμου πού μαγνήτης ύπάκουο τόν κρατᾶ (...) Δέν άπομένει ασάλευτο τίποτε, δέ γεννιέται πού νά μή ρεύει, τίποτε και πού νά μή χαλιέται. Μά πῶς από τό χάλασμα πετιέται ξεδιψάστρα πηγή! Πῶς ξαναπλάστρα είναι κι ή όργή, ή πληγή! Πῶς είναι μιá ή πατρίδα μας κι είναι παντού όπου πᾶμε, και όπου σταθοῦμε, μέσα μας πατρίδα μιá γρικᾶμε, μιá μέ λογής όνόματα, πρόσωπα, προσωπίδες. Δέ ζῆ χωρίς πατρίδες ή ανθρώπινη ψυχή (...) Γνώμες, καρδιές, όσοι "Έλληνες, ό,τι εἶστε μήν ξεχνᾶτε, δέν εἶστε από

τά χέρια σας μονάχα, ὄχι. Χρωστᾶτε καί σέ ὅσους ἦρθαν, πέρασαν, θάρθουνε, θά περάσουν. Κριτές θά μᾶς δικάσουν οἱ ἀγέννητοι, οἱ νεκροί (...)».

Μέσα σ' αὐτό τό ποίημα διδάχτηκα, γιά πρώτη φορά, τόν ἀληθινό διεθνισμό. Πλάτυνε ἡ ψυχή καί ὁ νοῦς μου. Ἐπί τή μικρή μας πόλη, ξαφνικά, ἔκανα πατρίδα μου ὅλες τίς πατρίδες. Γι' αὐτό ρώτησα πιό πρῖν, ἄν οἱ «ἀθύροντες» ἤξεραν ποιός εἶναι («ὁ ἀληθινός Παλαμαῆς»)... Ἐκόμα, τό «τά πάντα ῥεῖ» τοῦ δικοῦ μας Ἡράκλειτου, τοῦ τόσο γνωστοῦ ἀπό τήν ὁδὸ Ἡρακλείτου στό Κολωνάκι, ὅμως σάν μιά «ποιητική» ἀπειλή πρὸς ὅλους τοὺς ἐξουσιάζοντες καί ἐπομένως ἕνα θεμέλιο γιά νά χτιστεῖ γερά ἡ μοναδική ἐλευθερία τῆς ἀναρχίας. Καί φυσικά ὁ γνωστός μας πιά «ρυθμός οὐρανοδρόμος», καί πῶς θά ἦσουν αὐτοὶ ποιητές, Παλαμαῆ, χωρίς αὐτή τή γλυκιά αὐταπάτη, γιά κάποιον («ἥλιο ἀπαραστράτιστο», δηλαδή τόν παγκόσμιο «ρυθμό»), πού θά λειτουργεῖ σάν «Νόμος» γιά ὅλα τὰ Ἔθνη. Καί κεῖνος ὁ Λαός, πού σάν πλανήτης θά ἐναρμονίζει τήν κίνησή του, σύμφωνα μέ τή μαγνητική ἔλξη αὐτοῦ τοῦ «Νόμου»... Στό «Τραγούδι τοῦ τρελλοῦ», ἀφιερωμένο στόν Ἀριστοτέλη Προβελέγγιο, μᾶς ἀφήνει διαθήκη – τό «μᾶς» σημαίνει τοὺς «ἀπροσάρμοστους», τοὺς «ξένους».

«Κι ἐγὼ ἤμουν ὁ παράξενος, ὁ λαλητής ὁ πλάνος, καί σάν ἐμέ κανεῖς. Γιά τούτους ἤμουν ὁ τρελλός, γιά κείνους ὁ ζητιάνος, γιά σᾶς ὁ ἀδικητής (...). Πέστε μου, πού εἶμαι; Στό βουνό; Στήν πολιτεία; Στόν κάμπο; Τρελλός δέν εἶμαι ἐγώ. Καλοὶ μου ἄνθρωποι, ἀκοῦστε με, σπίτι, ἄνοιξέ μου, νά μπῶ, κῆπε, σέ λαχταρῶ (...). Σκυλιά, καί μέ δαγκώσανε, γειτόνοι, καί μέ πῆραν γιά κλέφτη, γιά φονιά. Καί βάρδιες καί ξυπνήσανε καί δούλοι, καί μέ δεῖραν, Θεέ μου! τί ἀπονιά. Κλέφτης δέν εἶμαι οὔτε φονιάς. Καλοὶ μου ἄνθρωποι, ἐλάτε, σιγά, νά σᾶς τό πῶ. Μιά μοίρα μέ κατάτρεξε, μή μέ πετροβολᾶτε, τόν οὐρανό! Πονῶ (...). Πετροβολᾶτε με, ἄνθρωποι, βασάνισέ με, Ἀράπη, στή μαύρη φυλακή. Τό φῶς μου εἶναι ἀβασίλευτο. Γνώρισα τήν Ἀγάπη, σ' ἔζησα πιά, ζωή!»

Διαβάζοντας καί ξαναδιαβάζοντας, στά δεκαπέντε μου χρόνια, τοὺς στίχους αὐτούς, εἶχα τή βεβαιότητα ὅτι ἔβλεπα, ὅπως οἱ μάγισσες στή στρογγυλή γυάλα, τή μέλλουσα ζωή μου. Ἐπί τήν πρώτη στιγμή γνώριζα – πῶς καί γιατί, δέν θυμᾶμαι – ὅτι ὁ Παλαμαῆς μιλοῦσε γιά ὅλους τοὺς χαμένους ξένους στά σκοτεινά βᾶθη τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, κι ἄν τὰ πράγματα δέν ἦταν ἔτσι, ἡ ποίηση μέ δίδασκε ὅτι τό τίμημα τῆς ἀγάπης εἶναι τό ξύλο καί ἡ μαύρη φυλακή. Ὅμως, ὁ ποιητής δέν εἶναι πρόβατο πρόθυμο νά ἀκολουθήσει βελάζοντας ἀπὸ εὐγνωμοσύνη

τόν σφαγέα του. Είμαι οδηγός, πλαστουργός, μαχητής, γιατί ή μοναξιά του και ή πάλη μέ τόν έαυτό του τόν καθαρίζουν από τά ζιζάνια πού καθηλώνουν τό λάο στήν άσφαλτο και τόν ανυψώνουν νά αντιμετώπισει μέ ξεκούμπωτο πουκάμισο τό αγιάζι τοῦ κόσμου:

«Άκοῦστε. Έγώ είμαι ό γκρεμιστής, γιατί είμαι έγώ ό χτίστης, ό διαλεχτός τῆς άρνησης και ό ακριβογιός τῆς πίστης. Και θέλει και τό γκρέμισμα νοῦ και καρδιά και χέρι. Στοῦ μίσους τά μεσάνυχτα τρέμει ένός πόθου άστέρι. Κι άν είμαι τῆς νυχτιᾶς βλαστός, τοῦ χαλασμοῦ πατέρα, πάντα κοιτάζω πρὸς τό φῶς τό απόμακρο τῆς μέρας (...) Τῶν πρωτογέννητων καιρῶν ή πλάση μέ τ' αγρίμια ξανάρχεται. Καλῶς νά ρθῆ. Γκρεμίζω τήν άσκήμια».

Τί φοβερή επίδραση είχαν μέσα μου οί παρακάτω στίχοι, μπορεῖτε εύκολα νά τό φανταστεῖτε: «Εἶμ' ένα άνήμπορο παιδί πού σκλαβωμένο τόχει τό δείλιασμα κι όλο ρωτᾶ και μήτε ν α ί μήτε ό χι δέν τοῦ αποκρίνεται κανείς και πάει κι όλο προσμένει τό λόγο πού δέν έρχεται, και μιάντροπή τό δένει...». («Ό γκρεμιστής», αφιερωμένο στόν Ίωνα Δραγουμή.)

Είμαι τάχα μόνο αυτό τό βιβλίο τοῦ Παλαμᾶ πού μέ επηρέασε; Σίγουρα όχι. Εἶχε όμως, όπωσδήποτε, ή παλαμική ποίηση –στό πρώτο μάλιστα άγγιγμά της– μιάν άλλη γεύση. Άδρότερη, έγκεφαλικότερη, φιλοσοφικότερη, συνδύαζε τήν όμορφιά μέ τό στοχασμό. Σάν νά 'ταν λαξεμένη πάνω σέ πεντελικό σκληρό μάρμαρο. Ένωθεσ τόν κόπο τοῦ ποιητῆ. Τή βαριά του ανάσα, καθώς έσκυβε μέσα του νά δώσει μορφή στίς σκιές. Άπό τό βιβλίο αυτό άλλοτε «επαιρνα» τήν πνευματική τροφή μου μέ τό λογικό μου κι άλλοτε μέ τή διαίσθηση. Σπούδασα έτσι τήν πρώτη μου φιλοσοφία, μέσα από τήν όμορφιά τῶν νοημάτων και τῶν εικόνων, σάν νά είχαν οί ιδέες τά χρώματα τοῦ Θεόφιλου.

Γράφω σήμερα, 11 τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1985, τίς γραμμές αυτές καθισμένος στό πεζούλι τῆς βίλας μας στή Βαριά τῆς Λέσβου, τῆς «Βίγλας», δύο βήματα από τό φράχτη, πού, σάν Ίκαρος, πέταξα ὡς τό δρόμο κι έσπασα τό χέρι μου. Η κόρη τῆς σπιτονοικοκυρᾶς μας, τῆς κυρα-Βασιλικῆς, ή κυρία Εἰρήνη, δώδεκα χρόνια μεγαλύτερή μου, θυμᾶται εκείνες τίς άξέχαστες μέρες. Ἔρθαν κι άλλες γυναῖκες συνομηλικές μου, πού παίζαμε τότε, πρὶν από μισόν αἰῶνα μαζί. Κι έτσι κουβεντιάζοντας άνάσυραν από τό βυθό τῆς μνήμης μου τόν Θεόφιλο, τόν αγαπημένο τῆς μάνας μου, πού όλο και τόν φίλευε και δέν άφηγε νά τόν πειράξουνε. Κατακαλόκαιρο κι εκείνος πάντα μέ τή φουστανέλα του, τή λιγδιασμένη. Νά γυρίσει

πίσω από τή ρογδιά –πού υπάρχει ακόμα– νά κατοικήσει, γιά νά δώσει δύναμη και βάθος στά χρώματά του. Αὐτές τίς εἰκόνες κι αὐτά τά χρώματα, πού τά χαζεύαμε παιδιά μέ τίς ὥρες –καθόταν διακόσια μέτρα από τό σπίτι μας–, θυμήθηκα τώρα, μιλώντας γιά τήν παλαμική ποίηση και γενικά γιά τήν ποίηση, ὅπως τή γεύομαι στά ἐφηβικά μου χρόνια.

Στήν Τρίπολη, τρεῖς φίλοι μου εἰδικά εἶχαν γιά τήν ἐποχή μας πλατιές γνώσεις: ὁ Κωνσταντινόπουλος, ὁ Κουλούκης και ὁ Βασίλης Κουτσούγερας. Ἦταν και ἡ παρουσία τοῦ Παπανούτσου πού μᾶς ἐρέθιζε. Στό τέλος πιστέψαμε ὅτι γύρω από τό σιντριβάνι, πλάι στόν τάφο τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ, ξαναζούσαμε τήν Ἀρχαία Ἀγορά ἢ τήν Πνύκα, καθώς οἱ συζητήσεις γύρω από διάφορα θέματα –φιλοσοφικά, αἰσθητικά, φιλολογικά– ἐπαιρναν τή μορφή πνευματικῶν ἀγώνων. Δανειζόμενα ἢ ἀγόραζα νέα βιβλία και τά μελετοῦσα, γιά νά μπορῶ νά παρακολουθῶ τίς συζητήσεις. Πολλές φορές τά νοήματα ἦταν σκοτεινά και οἱ λέξεις καινούργιες. Ὁ Κουτσούγερας, από τή Βλαχέρνα, εἶχε, ὡς φαίνεται, ἀφομοιώσει στό χωριό του τή μισή Ἐθνική Βιβλιοθήκη. Δέν ἦταν ὅμως τό πλῆθος τῶν γνώσεων, ὅσο ὁ χειρισμός τῆς γλώσσας, τό περίτεχνο μπλέξιμο τῶν λέξεων, γιά νά βγοῦν φράσεις πού ἔλαμπαν σάν διαμάντια και θάμπωναν τό νοῦ μέ τό φῶς τους. Καί ακόμα τό «ἐπιχείρημα», δηλαδή τό «παίξιμο» τοῦ ἀντιπάλου, γιά νά ὀδηγηθεῖ στά νερά σου κι ἐκεῖ νά δεχτεῖ τό τελικό πλῆγμα μέ τήν ἀποκάλυψη τῆς ἀνωτερότητας, τῆς «δικῆς σου» ἀλήθειας.

Μέ τόν Βασίλη βρεθήκαμε μαζί στή Δάφνη Ἰκαρίας, συνεξόριστοι στά 1948. Στήν ἀρχή μείναμε μαζί, ὅμως ἐπειδή ὁ χῶρος ἦταν στενός, μετακόμισε στό διπλανό δωμάτιο πού ἔμενε ὁ Δημήτρης Πανδῆς, καθηγητής, πατέρας τοῦ Πέτρου, μαζί μέ ἄλλους δύο φιλόλογους. Θυμᾶμαι τό πρῶτο βράδυ πού μᾶς μίλησε γιά τό τί εἶναι μαρξισμός, ποιᾶ ἡ οὐσία τοῦ μαρξισμού. Πυκνό μάθημα, πού ἔπρεπε νά δοθεῖ μέ ἀπλά νοήματα, λόγω τοῦ ποικίλου πνευματικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀκροατηρίου. Μαζευτήκαμε ἴσαμε καμιᾶ τριανταριά, από τά γύρω σπίτια. Καθίσαμε ἀνακούρκουδα στό πάτωμα. Ἀνάψαμε λυχνάρια. Σάν ἐξωτερικός γραμματέας τῆς Ὁμάδας πῆρα τό λόγο νά μιλήσω γιά τά μαθήματα και παρουσίασα τόν Βασίλη. Ὅταν ἄρχισε νά μιᾶ, μέ κείνο τό στόμφο πού ἔδινε σημασία στήν κάθε λέξη, κάπως κοιτάχτηκαν μεταξύ τους οἱ συνεξόριστοι. Ὅμως, πρῖν συνέρθουν από τό ξάφνιασμα, εἶχαν κιόλας τυλιχτεῖ στή μαγεία τοῦ Λόγου. Ἔτσι σκέφτηκα πῶς θά μιλοῦσε κι ὁ Χριστός ἀνάμεσα στους βοσκούς ἢ στους ψαράδες.

Μιά μέρα, ἤρθε στὴν πόλη μας, τὴν Τρίπολη, κάποιος Γρίβας, τὸ ὄνομα, ἀπὸ τὸν Πειραιά, κι ἐκεῖ στό συντριβάνι ἔκλεψε τὴν παράσταση. Εἶχε διαβολεμένες γνώσεις καὶ ἀκόμα πιὸ διαβολικὸ τρόπο νὰ τίς ἐκθέτει καὶ νὰ κερδίζει τὸ ἀκροατήριο. Μιά σειρά θεμελιωμένες γιὰ μᾶς ἀλήθειες τίς κουρέλιαζε κι ἄλλες τίς γελοιοποιοῦσε. Δοκίμασε ὁ Λάμπης Παπαδόπουλος, δεινὸς συζητητῆς, ὅμως ὁ ἄλλος, εὐέλικτος, μᾶς μάθαινε τελικά τί θὰ πεῖ «σοφιστής» καὶ μᾶς ἄφηνε ἀναυδούς. Ἦταν ἐπόμενο νὰ περιμένουμε μέ κομμένη ἀνάσα τὴ συνάντηση Γρίβα-Κουτσούγερα. Σάν δυὸ προσεκτικοὶ παλαιστῆς δοκίμαζαν ὁ ἓνας τὴ δύναμη τοῦ ἄλλου. Ἡ συζήτηση πηδοῦσε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Κάντ. Καὶ φυσικά Χέγκελ, καὶ ξανά Χέγκελ. Ὅποτε, ὁ δικὸς μας Βασίλης ἀποφάσισε νὰ ἐπιτεθεῖ, ὅταν πιά εἶχε ἐπισημάνει τὰ ἀδύνατα σημεῖα τοῦ ἀντιπάλου του. Στὸ τέλος πέρασε στὸν ἀνοιχτὸ σαρκασμὸ καὶ εἶχες τὴν εἰκόνα τοῦ ταυρομάχου, πὺ κάνει νὰ ἀγκομαχᾷ τὸν δυστυχημένο ταῦρο. Χειροκροτοῦσαμε σέ κάθε φάση, ὅπου στὸ τέλος ὁ Γρίβας ἱπποτικά παραδέχτηκε τὴν ἀνωτερότητα τῶν φιλοσόφων τῆς Τριπολιτσᾶς!

Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸν Ἐμφύλιο, καὶ συγκεκριμένα στὰ 1948, τὴν ἐποχὴ τῆς σκληρῆς παρανομίας, ὅπως τὴν ὀνομάζουμε, ὅλο καὶ λιγοστεύανε τὰ σπίτια πὺ μᾶς προσφέρανε γιὰ νὰ κρυφτοῦμε τίς νύχτες. Οἱ ποινὲς μεγάλες, οἱ συνέπειες ἀπὸ κάθε ἀποψη φοβερές, οἱ ἄνθρωποι πὺ ρισκάρανε τὴν ἀσφάλειά τους γινόντανε ὅλο καὶ πιὸ λίγοι. Μέ ἀποτέλεσμα νὰ κοιμόμαστε πολλές φορές μέσα σέ γαϊπά ἢ δημόσιους κήπους. Κι ἦταν Γενάρης-Φλεβάρης, κι ὁ καιρὸς σφάχτης. Μᾶς εἶπαν ἀπὸ τὴν ὀργάνωση ὅτι μπορούμε νὰ ἀπευθυνθοῦμε καὶ σέ δεξιούς («εκτεθειμένους»), δηλαδή μέ δράση ἐναντίον μας, ἂν εἶχαμε γερὴ γνωριμία καὶ δὲν φοβόμαστε πὺς θὰ μᾶς «δώσουν». Καὶ νὰ τοὺς προτείνουμε συναλλαγὴ. Δηλαδή σήμερα μέ κρύβεις ἐσύ, αὔριο σέ κρύβω ἐγώ. Σκέφτηκα τότε τὸν Γρίβα. Ἦταν ἀνιψιὸς τοῦ δεσπότη τοῦ Πειραιά, κομμουνιστοφάγου. Καὶ ὁ ἴδιος ἔκανε ἐθνικιστικὲς ὀμιλίες σέ ἔνοπλα τμήματα τῆς ἐθνικοφροσύνης, γιὰ νὰ τὰ φανατίσει ἐναντίον μας. Ἰδανικὴ περίπτωσι.

Βρῆκα τὰ σχετικὰ, τηλέφωνο καὶ διεύθυνση. Μέ δέχτηκε μέ ἐνθουσιασμό! Πῆγα σπίτι του, νομίζω στὴν Ἀκτὴ Τζελέπη μετὰ τὸ Πασαλιμάνι. Μοῦ εἶπε νὰ πάρω τὸ τράμ νὰ κατεβῶ στὴν τάδε στάση κ.λπ. κ.λπ. Βρῆκα ἓνα μακρὺ, στενὸ καὶ λίγο ἀνηφορικὸ δρόμο, παράλληλο πρὸς τὴ θάλασσα, χτύπησα τὸ κουδούνι, σ' ἓνα ἄσπρο διώροφο σπίτι, μέ στενὴ πρόσοψη. Συνηθισμένο. Ἡ πόρτα ἀνοίξε μέ σχοινὶ καὶ πέρασα στὸ μικρὸ

χόλ, απ' όπου ξεκινούσε μία μακρόστενη ξύλινη σκάλα καφετιά, μέ χαλάκι, χρυσές βέργες και μέ μεγάλη κλίση. Ἀπό τήν κορυφή της ὁ Ἀλέκος –θυμῆθηκα και τ' ὄνομα– μέ καλωσόρισε μέ μεγάλη ἐγκαρδιότητα. Πηγαινόντάς με στό σαλόνι, μοῦ εἶπε χαμηλόφωνα: «Ἄς μήν ποῦμε στή μητέρα μου ποιός εἶσαι...». Εἶχε νυχτώσει. Στά παράθυρα μπροστά οἱ βελούδινες κουρτίνες σέ χρῶμα βαθύ βυσσινί ἦταν κλειστές, ἔτσι πού τό δωμάτιο ἦταν σκοτεινό, ἐξόν ἀπό ἕνα χαμηλό ἀμπαζούρ, κι αὐτό βαθύ κόκκινο, πού πετοῦσε ἕνα κίτρινο φῶς ἕνα γύρο, στό τραπεζάκι και στίς πολυθρόνες. Δέν μποροῦσα νά ἀποφύγω ἕνα βλέμμα ἐρευνητικό. «Μή φοβᾶσαι τίποτα» –τό πρόσεξε ὁ ἄλλος– «ἐδῶ ἔχεις 100% ἀσφάλεια. Ἐξάλλου, αὔριο πρωί ἔχω ὀμιλία στή Σχολή Ναυτικοῦ μέ θέμα τήν “ἐγκληματική φύση τοῦ κομμουνιστῆ”... Λοιπόν, ἀναπαύσου. Μήπως πεινάς; Ὁχι; Τότε ἄς πιоῦμε οὔισκι». Εἶχα νά φάω δυό μέρες και τά ἔντερα μου εἶχαν κουλουριάσει ἀπό τήν πείνα. Ὅμως, σέ τέτοιες περιπτώσεις δέν τρώγαμε ποτέ, νά μήν ἐπιβαρύνουμε περισσότερο τά σπίτια πού μᾶς φιλοξenoῦσαν. Πρώτη φορά νομίζω στή ζωή μου δοκίμαζα οὔισκι, πού μέ τήν πείνα μου γινόταν ἀκόμα πιό ἀπαίσιο. Ἐκεῖνος τό ἀπολάμβανε. Δέν μέ ρώτησε τίποτα γιά τό τί κάνω, και κεφάλτος πάντα πρόσθεσε: «Πῶς θά βγάλουμε τή νύχτα; Θά ἤθελες νά σοῦ διαβάσω κάτι ἀπό τό τελευταῖο μου μυθιστόρημα;». Πέθαινα ἀπό τήν ἐξάντληση. Πείνα, νύστα. Τί νά κάνω; Προφασίστηκα τόν ἐνθουσιασμό ἀπό τήν ἰδέα. «Βέβαια, βέβαια», τοῦ λέω, «θά ἤθελα πάρα πολύ...». Σηκώθηκε και γύρισε μ' ἕνα μάτσο χειρόγραφο. Πίσω ἀπό τά χοντρά γυαλιά τά μάτια του ἔλαμπαν. «Ἐέρεις» –σκέφτηκα ὅτι ἦταν ἡ ὥρα νά τοῦ ἐξηγηθῶ– «ἡ ὀργάνωση σοῦ ἐξασφαλίζει τήν ἴδια μεταχείριση». «Πότε;», ρωτᾷ μέ λίγη εἰρωνεία. «Σέ λίγο», πρόσθεσα ἤρεμος και βέβαιος. «Αὐτόν τό χρόνο ἡ ἐξουσία θά εἶναι δική μας...» «Νά δοῦμε, νά δοῦμε. Πάντως τό ἐκτιμῶ πού μ' ἐμπιστεύεσαι... Ἐγώ τό κάνω ἀπό φιλία. Σκέτη φιλία. Ἐμαθα πολλά γιά τό ταλέντο σου. Δέν μ' ἐνδιαφέρουν καθόλου οἱ ἰδέες σου. Οὔτε και οἱ δικές μου. Τό διασκεδάζω. Και εὐχαριστῶ τόν θεῖο μου, τόν δεσπότη. Γλιτώνω και τό στρατό. Και τούς δουλεύω ὅλους... Λοιπόν, ἀρχίζω;» Ἐάπλωσα ὅσο γίνεταί πιό ἀναπαυτικά. Ἐκεῖνος συγύρισε λίγο τά χαρτιά του και μέ φωνή πού γινόταν ὅλο και πιό λαχανιασμένη, μοῦ διάβαζε γιά σεξουαλικές πράξεις, μέ ὅλες τίς λεπτομέρειες. Μόνο πού ἡ περιγραφή τους γινόταν μέ τρόπο ποιητικό, γεγονός πού ἔδινε μεγαλύτερο αἰσθησιασμό στίς εἰκόνας. Μοῦ ῥχόταν νά λιποθυμήσω, ἀλλά ἔκανα ὑπομονή. Ἦταν φανερό

ὅτι εἶχε ἀνάγκη ἀπό κάποιον γιά νά τοῦ διαβάσει, σώνει καί καλά, τό ἔργο του καί γι' αὐτό πιό πολύ, ἴσως, εἶχε δεχτεῖ τήν πρότασή μου. Ποῦ θά ἔβρισκε ἰδανικότερο καί φρονιμότερο ἀκροατή; Πέρασαν δυό ὥρες καί τότε μπήκε ἡ μητέρα του. Σηκώθηκα, συστήθηκα. «'Από τήν Τρίπολη;», ἔκανε σάν νά τραγουδεῖ, καί μέ ὀδήγησε στήν κρεβατοκάμαρα. Εἶχε κάτι θαυμάσιες, λεπτές κουβέρτες, ζεστάθηκα, καί πρὶν καλά καλά προφτάσω νά πέσω, εἶχα κοιμηθεῖ.

Ξαναπῆγα τήν ἐπόμενη βδομάδα, ὅπου ἐπαναλήφθηκε ἡ ἴδια ἱστορία. Φαίνεται ὅτι ὁ φίλος μας, ὅσο πιό πολύ ἀκόνιζε στά πρωινά του τήν ἀντικομμουνιστική του δεξιολογία, σέ ὑποψήφιους θύτες καί θύματα, τόσο περισσότερο τά βράδια οἰστρηλατοῦσε τή φαντασία του, μέσα σέ ὅλο καί πιό πολύπλοκες ἐρωτικές περιπτώξεις, ὅπου ἡ περιγραφή τῶν σεξουαλικῶν ὀργάνων καί πράξεων ντυνόταν μέ ποιητικές εἰκόνες, ὥστε νά δικαιολογεῖται ἡ φόρμα τέχνη καί ὄχι ἓνα συνηθισμένο πορνογραφικό κείμενο. Ἴσως ἡ ἀνεύρεση ἑνός τόσο καλόβουλου ἀκροατῆ νά ἀφηνιάζε τόν δημιουργικό του ζῆλο. Ἔτσι ἀναγκαστήκαμε νά πυκνώσουμε τίς φιλολογικές μας βραδιές. Πράγμα πού μοῦ ἔλυνε τό μέγα πρόβλημα κείνης τῆς ἐποχῆς.

Κάποιο σούρουπο, ἀνηφόριζα πρὸς τό σπίτι τοῦ Γρίβα, ὅταν ξαφνικά ἄκουσα πάνω ἀπό τό κεφάλι μου μιά φωνή πνιχτή νά μοῦ λέει ἐπιταχτικά: «Στάσου!». Ἀντανακλαστικά ἀκίνητοποιήθηκα καί πῆγα νά κοιτάξω γυρίζοντας τό κεφάλι πρὸς τά πάνω. Πρόφτασα νά δῶ ἓνα κουφωτό παράθυρο παλιοῦ τύπου στό πρῶτο πάτωμα. «'Οχι! Κάνε πῶς δένεις τό κορδόνι σου.» Καί πρὶν νά καταλάβω τί γίνεται, «Εἶμαι ἡ Ντόρα ('Αποστολάκου). Τό σπίτι πού πᾶς εἶναι περικυκλωμένο. Πρόσεξε. Γειά σου». Καθώς κοίταξα πρὸς τό σπίτι, ἀπό τό ὕψος τοῦ γόνατου, γιατί εἶχα σκύψει, δέν εἶδα τίποτα. Ἦσυχία. Σηκώθηκα καί γρήγορα ἔβαλα τό μυαλό μου σέ κίνηση. Θά πρέπει, σκέφτηκα, νά συνεχίσω σάν νά μή συμβαίνει τίποτα. Ὁ πρῶτος δρόμος ἀριστερά κατεβαίνει πρὸς τή θάλασσα. Στόν τρίτο παράλληλο, περνᾷ τό τράμ. Δέν πρέπει νά πάω ἴσια κάτω, ἀλλά νά τρέξω ζίκ ζάκ. Ποιό τράμ θά πάρω; Πρὸς ποιά κατεύθυνση; ('Αν περνᾷ.) Πρὸς τόν Πειραιά εἶχε ἀμέσως στάση. Πρὸς τήν ἄλλη μεριά, ἴσως πέσω κατευθεῖαν πάνω τους. Καί μετά; Βλέπουμε. Φτάνοντας στήν πρώτη γωνία φάνηκε ὁ μισός χαφίης, κρυμμένος στήν εἴσοδο τοῦ ἀντικριστοῦ σπιτιοῦ. Χωρίς νά δείξω τίποτε, δίνω μιά καί ξεχνόμαι στήν κατηφόρα. Στρίβω στόν πρῶτο δρόμο ἀριστερά καί τότε πέφτει ἡ πρώτη σφαίρα. Θά μέ πῆρε ξυστά. Τέσσερα σπίτια εὐτυχῶς καί πάλι δεξιά. Τούτη τή φορά δέν μέ πρόλαβε. Ἄλλος

πυροβολισμός από τήν απέναντι πλευρά. Τί συμβαίνει; Ίσως για έκφοβισμό ή για συντονισμό. Δέν στρίβω λοιπόν άριστερά, αλλά πάλι δεξιά και ό,τι γίνεται. Άλλα τέσσερα σπίτια και φτάνω στον ίδιο δρόμο. Κανείς. Τώρα άριστερά. Βλέπω τό τράμ που άνηφορίζει προς τήν Άκτή Τζελέπη. Φτάνω στον κεντρικό δρόμο, ό κόσμος παραμερίζει τρομαγμένος. Τρέχω, πλησιάζω, άνεβαίνω, κοιτάζω πίσω μου. Τρέχουν τρεις. Τά πιστόλια ψηλά. Όμως δέν πυροβολούν, γιατί είναι κόσμος. Φωνάζουν. Ίσως για νά προειδοποιήσουν τίποτα συναδέλφους τους ή φασίστες. Ένας έπιβάτης, κοντά στή σκάλα, μέ κοιτάζει. Τά μάτια του χαμογελούν. Μέ θαυμάζει. Δέν μιλά όμως. Οί άλλοι μπήκαν μέσα και προχώρησαν. Τί νά κάνω; Γύρω νυχτώνει. «Έμπα στή γειτονιά», μου λέει ό τύπος ψιθυριστά, (θά σέ κρύψουν).

Πηδω και χώνομαι στα δρομάκια. Στρίβω δεξιά άριστερά. Κόσμος φεύγει, κόσμος κρύβεται, παράθυρα και πόρτες σφαλούν. Ένα χέρι μέ πιάνει και μέ τραβά μέσα. Είχα λαχονιάσει, μά πηγα νά του δώσω γροθιά. Ήταν γυναίκα. «Μή φοβάσαι. Μόνο κάνε γρήγορα.» Μέ βγάζει σέ μία μικρούλα αυλή σαν πλυσταριό. «Είσαι και άρούκατος», λέει και γελάει. Τραβά ένα καζάνι και φαίνεται μία τρύπα. «Χώσου μέσα», και μου σπρώχνει μέ όλη τή δύναμή της τόν κωλο. Μετά βάζει τό καζάνι και φεύγει. Σέ λίγο άκούστηκαν φωνές, βλαστήμιες, φοβέρες. Ξεσήκωσαν τή γειτονιά στό πόδι. Μπήκαν και στό σπίτι και ή γυναίκα τούς έβαλε τίς φωνές. Τσίριζε, φώναζαν, έψαχναν, εμπαιναν στήν αυλή. Έκείνη: «Σέ μένα θά ρθει, μωρέ μαλάκας; Σέ μία πουτάνα; Δέν τά θέλω έγώ τά κωλόπαιδα τούς κομμουνιστές!». Φαίνεται πώς κάτι τής κάνανε (τής στραμπύλαγαν τό χέρι) γι' αυτό τά λεγε αυτά και συγχρόνως έβγαζε και: άχ!, άχ!, ώχ!, ώχ! και τέτοια. Φτάσανε και στό καζάνι. «Τί πλένεις, μωρή; Τά μουνόπανά σου;» «Τής μάνας σου τά μουνόπανα», του φτύνει κατά πρόσωπο τή φράση, κι αυτός λυσασμένος ξεχνά τά καζάνια και πέφτει πάνω της νά τή σφάζει... Έτσι γλίτωσα.

Όταν έγινε ήσυχία και δέν άκουγα τίποτα, κατάλαβα πώς θά ναι πάνω στό σιμέντο λιπόθυμη, για νά μή μιλά. Γι' αυτό σπρώχνω τό καζάνι σιγά σιγά νά μήν πέσει και γίνεται θόρυβος. Ποιός ξέρει; Μπορεί και νά μου τήν είχαν στημένη. Τέλος, βγήκα και τή βρήκα πράγματι σέ κακά χάλια. Τή σήκωσα και τήν πήγα στό κρεβάτι. Άνοιξε τά μάτια. Συνήλθε, κατάλαβε. «Έδω είσαι; Σώθηκες;», χαμογέλασε ευχαριστημένη... Μετά άπότομα: «Πρέπει νά φύγεις, γιατί σέ λίγο θά ρθει ό γκόμενος. Και είναι δικός τους. Ξέρεις...». Τής έρνεψα πώς ναι, θα φύγω. Όμως νά περάσει λίγη

ώρα. «'Από ποῦ θά πάω;», τῆς λέω. «Ποῦ θέλεις νά πᾶς;» «Κάπου νά κρυφτώ. Γιά σήμερα τό βράδυ.» «Δέν ἔχεις στέκι;» «'Οχι. Καί εἶναι ἀργά νά γυρίσω στήν Ἀθήνα.» «Τότε νά σέ βολέψω στό πλυσταριό.» «Κι ἄν ξαναρθοῦν;» «'Εχεις δίκιο», σκέφτηκε γιά λίγο. Τῆς σκούπιζα μαλακά μέ τό μαντίλι μου, πού εἶχα βρέξει, τά αἵματα ἀπό τό πρόσωπό της. «Θά σ' ἔπαιρνα στό σπίτι. Ἡ τσάτσα μας εἶναι καλή. Ὅμως μπαينوβγαίνουν οἱ χαφιέδες... Τί λές, θά νικήσουμε; Παλεύεις, ἔ;» «Θά νικήσουμε», τῆς κάνω. Καί τήν κοιτῶ, σάν νά τή ρωτῶ. Κατάλαβε. «Πῶς κατάντησα ἔτσι; Εἶμαι κόρη τοῦ Τρύφωνα. Θά τόν ξέρεις. Στήν Ἡλεκτρική; Στήν ἀπελευθέρωση;... Μήν τά συζητᾶς. Θά νικήσουμε;» «Θά νικήσουμε, ἡσύχασε.» «Θά ῥθεις νά μέ βρεῖς; Ἔχω καί μιᾶ κόρη. Μικρή, τριῶν χρονῶ...» Ἐξανπῆγα μετά ἀπό χρόνια. Ὅταν ἤμουν βουλευτής. Δέν βρῆκα τό σπίτι. Ρώτησα ἄν ὑπῆρχε στή γειτονιά κόρη πουτάνας. Εἰδοποίησαν τήν κοπέλα, πού πραγματικά ἦταν σάν τό κρύο νερό. Διηγῆθηκα τήν ἱστορία στους Λαμπράκηδες τῆς περιοχῆς κι αὐτοί τήν πῆραν ὑπό τήν προστασία τους. Πέτυχε πολύ στή ζωή της. Τή μάνα δέν μπόρεσα νά τήν ξαναδῶ. Καί μιᾶ μέρα ἔμαθα ὅτι πέθανε... Γιατί τά εἶπα ὅλ' αὐτά; Ναι, γιά τόν Γρίβα. Ἡ μάλλον γιά τίς συζητήσεις –τούς πνευματικούς ἀγῶνες– στήν Τριπολιτσά τῆς Κατοχῆς. Καί τελικά γιά τόν Παλαμά...

Ἀπό τό ἴδιο βιβλίο *Δειλοί καί σκληροί στίχοι* εἶχα μελοποιήσει ὀρισμένα ποιήματα, γιατί, ὅπως εἶπα, «ἄκουσα» τή μουσική τους καί τά ἔκανα τραγούδια. Τό πρώτο θυμάμαι ὅτι τό τραγουδοῦσαμε μέ τή μητέρα μου στόν Πύργο. Δηλαδή θά ἔγραψα τή μουσική του στά 1939. Στίς νότες πού βρῆκα φαίνεται ὅτι δέν ἤξερα ἀκόμα τή ρυθμική γραφή. Ἔβαζα τά παρεστιγμένα ἀνάποδα: τήν τελεία μπροστά καί τή νότα πίσω!

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΜΟΝΑΧΗ Ἡ ΑΘΩΝΙΑ

Δεν εἶναι μόνη καί τ' αὐτή
 πού κανόνι νά ὀ το κ' ἔταρε
 καί κανόνι ἔρεσση
 ἴσῃ καί κ' εἶσε νά διαβα τρεπ' ἐπ' ἴσῃ